

RONALD ROMMES

De bouwstenen van het boerenbolwerk

Landbouw en landbouw-
organisaties in Eemland

1850-1930

3

Een van de opmerkelijkste ontwikkelingen in de Nederlandse landbouwgeschiedenis in de 19^e eeuw is de opkomst van het organisatiewezen. Ontbrak omstreeks 1840 nog vrijwel ieder spoor daarvan, een eeuw later was vrijwel iedere boer (of tuinder) lid van een land- en tuinbouworganisatie. Samen vormden deze nauw vertakte organisaties een machtig netwerk, ook wel het Boerenbolwerk of Groene Front genoemd.¹

Niet overal kwamen de landbouworganisaties even gemakkelijk van de grond. Verschillen in economische omstandigheden, het soort landbouwbedrijf, de inzet van lokale elites en religie speelden een rol. Socioloog Wichers legde de nadruk op mentaliteit. Hij meende dat landbouworganisaties, met name de belangrijke coöperaties, in de provincie Utrecht en de aangrenzende delen van Gelderland en Zuid-Holland stuitten op wantrouwen en een afwerende houding bij de boeren.² Nieuwe initiatieven kwamen daardoor veel later van de grond dan elders. Een landbouwrapport uit 1912 sprak van 'een weinig krachtig verenigingsleven' in de provincie Utrecht.³

Hoe manifesteerde Utrechts 'achterstand' zich in Eemland?⁴ Om daarover inzicht te krijgen wordt in deze bijdrage ingegaan op de ontwikkeling in de elf gemeenten die in het verleden Eemland vormden. De gemeenten verschilden onder-

ling sterk in religieuze en sociale verhoudingen, maar ook in het overheersende type landbouwbedrijf en in de plaats van de landbouw in de plaatselijke economie. Betekenden zulke verschillen ook dat het landbouworganisatiewezen, met name de vorming van coöperaties, zich binnen Eemland op uiteenlopende wijze ontwikkelde?

Heren en boeren

De opkomst van de landbouworganisaties moet gezien worden tegen de achtergrond van een algemene toename van het verenigingswezen in de 19^e eeuw. Om uiteenlopende redenen sloten groepen mensen zich aaneen in verenigingen van allerlei aard. Dat kon zijn met politieke oogmerken (eerst kiesverenigingen, later politieke partijen), om culturele redenen (leesgezelschappen, rederijerskamers, bijbelgenootschappen) of ter behartiging van sociale belangen (ziekte- en

¹ E. Abma, *Boer en coöperatie in Nederland* (Wageningen, 1956); R. van der Woude, 'Het boerenbolwerk', in P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen/Wageningen, 2000) 49-64. ² A.J. Wichers, *De oude plattelandsbeschaving* (Wageningen, 1965).

³ *Rapport in zake de landbouw en veeteelt in de provincie Utrecht* (Utrecht, 1912) 9. ⁴ Veel informatie werd verza-

meld in het kader van het NWO-onderzoeksprogramma *Modernisering en democratisering van het Nederlandse platteland 1840-1920*, dat wordt uitgevoerd bij de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit door Anton Schuurman, Piet van Cruyningen, Remco Visschers en Ronald Rommes.

werkloosheidskassen, vak- en standsorganisaties). Een bijzondere categorie vormden de single issue bewegingen, zoals die tot afschaffing van de slavernij.⁵

Toen de verzuiling eind 19^e eeuw opkwam, bouwden vooral katholieken en orthodox-protestanten een sterk intern gericht netwerk van organisaties op. Daartoe behoorden ook land- en tuinbouworganisaties.

De oprichting van 19^e-eeuwse landbouworganisaties begon in 1834 in Friesland en breidde zich vervolgens uit over het hele land. Aanvankelijk ging het om landbouwmaatschappijen die (grote delen van) provincies als werkterrein hadden. Ze zijn vaak als 'herenbolwerk' omschreven. Landgoedeigenaren en andere grootgrondbezitters, handelaren in landbouwproducten, geïnteresseerden (bestuurders, economen, artsen) en wat herenboeren vormden lange tijd de hoofdmoot van de leden. De kloof tussen heren en 'gewone' boeren versmalde in de loop van tijd weliswaar, maar werd nooit gedicht.

Een van die herenbolwerken was het Utrechts Genootschap van Landbouw en Kruidkunde (UGLK) uit 1841.⁶ Het werd al snel opgedeeld in zes afdelingen, waarvan Amersfoort er een was. Later scheidden zich daarvan lokale afdelingen af, zoals Renswoude (1873), Woudenberg-Maarn (1907) en Soest (1916). Binnen de afdelingen werd vooral gesproken over technische en economische kwesties, geen zaken waarvoor veel boeren interesse aan de dag legden. De veekeuringen en landbouwtentoonstellingen die werden georganiseerd, trokken vooral beter gesitueerde boeren. Daarnaast werden soms landbouwwerktuigen aangekocht en onder de leden verloot. Pas veel later vonden ook coöperatieve aankopen van poot- en zaaigoed plaats.

Het feit dat lange tijd de 'gewone' boer nauwelijks werd bereikt, leidde eind 19^e eeuw tot kritiek op het UGLK en in rapporten uit 1911 en 1912 werd deze herhaald. Dit leidde tot een

omslag. Het hoofdbestuur verdween en er werd aangestuurd op een verkleining van de afdelingen omdat de boeren zo beter bereikt konden worden. De oprichting van de zelfstandige afdeling Soest was daarvan een direct gevolg.

De kritiek werd mede ingegeven door nieuwe ontwikkelingen in het organisatiewezen. Vanaf circa 1860 waren in diverse provincies dorpslandbouwverenigingen opgericht. Die stonden dicht bij de boeren en richtten zich meer op praktische zaken, zoals de gezamenlijke aankoop van mest, veevoer, fokdieren of landbouwmachines. Uit de provincie Utrecht is echter vrijwel niets bekend over dergelijke verenigingen vóór 1885, dus vermoedelijk bestonden ze hier nauwelijks. De doorbraak kwam pas na 1895 dankzij de inspanningen van de boerenbonden, de eerste echte standsorganisaties in de land- en tuinbouw.

De Nederlandse Christelijke Boeren Bond (NBB) werd opgericht in 1896 om de positie van kleine boeren te verbeteren. Voorkomen moest worden dat ze door armoede gedemoraliseerd raakten en daardoor socialisten of atheïsten zouden worden. Samenwerking in (katholieke) organisaties kon helpen de armoede te bestrijden. Een belangrijke aanzet daartoe gaf de encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII uit 1891, waarin werd opgeroepen tot samenwerking tussen rijk en arm om de sociale problemen te bestrijden. Als aangewezen weg daartoe zag de NBB de oprichting van landbouwcoöperaties, zoals aankoopverenigingen, banken en fabrieken. Daarnaast werd drankmisbruik bestreden en werden goed onderwijs, zondagsrust, spaarzin en de instandhouding van het christelijk huisgezin bevorderd. Het streven naar een corporatieve, solidaire maatschappelijke orde maakte deel uit

⁵ M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam, 2007).

⁶ H. Siemes, *Anderhalve eeuw aanwakkeren* (De Bilt, 1997). Tevens geraadpleegd: HUA, Utrechts Landbouw Genootschap 1841-1993, 7-8 en 436.

van de christelijke identiteit. Hoewel in principe een interconfessionele organisatie verkeerde de Boerenbond vanaf het begin in katholiek vaarwater. Door de nadruk op christelijke waarden bestond soms toch een positieve houding in protestantse kring, hetgeen de oprichting van afdelingen in enkele sterk protestantse plaatsen, waaronder Bunschoten, verklaart.⁷

Coöperaties

Een coöperatie is een economische organisatie die activiteiten voor haar leden verricht, zoals aankoop, verkoop, verwerking en zakelijke dienstverlening. Met de gezamenlijke aankoop van grondstoffen en hulpmiddelen voor het landbouwbedrijf verrichtten lokale verenigingen coöperatieve activiteiten en functioneerden zo als coöperaties (in economische zin). De vorming van coöperaties was een van de manieren waarop kwetsbare groepen zich organiseerden in de 19^e eeuw. Het principe was zelfhulp door samenwerking. Dat kon op verschillende manieren, afhankelijk van de oprichters. Consumenten-coöperaties of winkelverenigingen werden door arbeiders en ambtenaren opgericht om zo goedkoop mogelijk aan deugdelijke artikelen voor het huishouden (voedingsmiddelen, brandstoffen) te komen.⁸ Ook woningbouw voor de leden kon het doel zijn (woningcoöperaties). Producentencoöperaties (van boeren, ambachtslieden) waren gericht op de aanschaf van bedrijfsbenodigdheden (grondstoffen, maar ook krediet en verzekeringen), de afzet van de eigen producten of de verwerking van deze tot verkoopbare eindproducten, zoals bij de verwerking van melk tot boter en kaas, en van suikerbieten tot suiker.

De winst uit de bedrijfsvoering kwam (deels) ten goede aan de leden in de vorm van gunstige prijzen en/of dividend. De hoogte van het dividend hing meestal af van de omvang van de transacties met de coöperatie. Wie veel melk (én met een hoog vetgehalte) leverde aan de zuivelfa-

briek kreeg een hoger dividend dan wie weinig melk leverde. Een deel van de winst ging naar het reservefonds, waarmee slechte jaren konden worden overbrugd en waarmee de coöperatie over een eigen vermogen beschikte. Soms werd ook een deel van de winst besteed aan nuttige voorzieningen, zoals scholen, bibliotheken of badinrichtingen.

Voor de boeren ging het erom als groep de markt te betreden en zo sterk(er) te staan tegenover handelaren en fabrikanten. Ze ontwikkelden als groep marktmacht en konden zo een betere prijs en kwaliteit bedingen dan als individuele ondernemer. Coöperaties lieten kwaliteitscontroles uitvoeren, waarvan de kosten voor de individuele boeren te hoog waren. Fraude met kunstmest en veevoer kon zo opgespoord worden. In dorpen waar geen bank of melkfabriek was, richtten coöperaties er een op. De leden profiteerden daarvan, maar ook niet-leden hadden daar baat bij. Om te concurreren met de coöperaties moesten particuliere fabrikanten betere voorwaarden bieden aan afnemers en leveranciers. Daarvan konden niet-leden profiteren, maar ook veel coöperaties deden zaken met niet-leden (zij het tegen aangepaste prijzen en voorwaarden).

Dorpsverenigingen die coöperatieve activiteiten verrichtten deden dat vaak op informele wijze. Meestal betekende dit, dat boeren simpelweg hun bestellingen bij elkaar optelden en via een advertentie leveranciers om een offerte vroegen. Bij aflevering betaalde iedereen contant, soms met bijbetaling van opcenten ter vergoeding van onkosten. Voor al deze handelingen was weinig organisatie of kapitaal nodig en van de kostbare gang naar de notaris kon worden afgezien. Zo deden ook de leden van boerenbonden en land-

⁷ M.G.M. Smits, *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 1896-1996* (Nijmegen, 1996) 49. ⁸ Zie T. Oosterhuis, *Niet voor het gewin, maar voor het gezin. De geschiedenis van de verbruikerscoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Rhoon, 2000).

bouwmaatschappijen in Eemland vaak samen gezamenlijke aankopen.

Men kon ook besluiten de onderlinge afspraken bij de notaris vast te leggen en daarbij eventueel rechtspersoonlijkheid aannemen. Aanleiding daarvoor was vaak het plan tot de bouw van een fabriek of opslagplaats. Daarvoor was geld nodig en dan was het moeilijk om de zaken formeel te blijven regelen. Om de aansprakelijkheid tegenover derden goed te regelen of om een lening bij een bank te kunnen afsluiten, was rechtspersoonlijkheid vereist. Dat kon sinds 1876 via de Wet op de Coöperatieve Vereenigingen (later herzien). Een organisatie werd dan ook in juridische zin een coöperatie, een wettelijke coöperatie. De wet stelde echter de nodige eisen, zoals een notariële oprichtingsakte, een openbaar ledenregister, enz. Bovendien waren alle leden aansprakelijk bij faillissement. Tegen deze bepalingen bestond verzet. Daarom zagen veel coöperatief werkende verenigingen af van rechtspersoonlijkheid of kozen ze voor een andere rechtsvorm. Ze werden dan een wettelijke vereniging (volgens de 'verenigingswet' uit 1855) of een NV. In dat laatste geval bleef de aansprakelijkheid beperkt tot de waarde van de aandelen. Omdat zulke vennootschappen vaak wel (mede) waren opgericht door boeren en allerlei coöperatieve principes naleefden, sprak men van 'coöperatief werkende vennootschappen'. Voorbeelden daarvan in Eemland waren de zuivelfabrieken in Bunschoten en Woudenberg.

Buitenlandse voorbeelden

De geschiedenis van de moderne coöperaties gaat terug tot de tweede helft van de 18^e eeuw. In Groot-Brittannië richtten ambachtslieden en arbeiders de eerste coöperatieve winkels op om levensmiddelen met korting te krijgen. Ze spaarden daartoe met kleine bedragen een startkapitaal bijeen om een winkel, werkplaats of depot te beginnen. Vervolgens profiteerden ze dan van

winstuitkeringen en/of klantenkortingen. Met de coöperatie in Rochdale als grote voorbeeld organiseerden lokale coöperaties zich in grotere verbanden, zoals centrale aankooporganisaties met magazijnen en centrale banken, waar lokale banken een rekening konden openen. In Nederland werden de eerste 'winkelverenigingen' omstreeks 1860 opgericht. Het succes bleef echter beperkt en Nederland bleef ver achter bij de omringende landen.

Op het Europese continent waren het vooral de boeren die zich organiseerden in coöperaties. De coöperatieve zuivelfabrieken in Nederland werden gemodelleerd naar de voorbeelden in Denemarken en Noord-Duitsland. Dankzij technologische verbeteringen kon de melk beter in fabrieken worden verwerkt. Er kon meer melk worden verwerkt en omdat dit op gelijkmatige wijze gebeurde, werd een uniform product van goede kwaliteit gemaakt. In Nederland werden de eerste coöperatieve zuivelfabriekjes kort na 1870 opgericht in Noord-Holland. Na 1880 volgden Groningen en Friesland, en vervolgens de rest van Nederland met Utrecht als laatste. In een groot deel van het land gingen de coöperaties de zuivelmarkt beheersen, maar in Utrecht bleef hun betekenis beperkt tot hooguit 25 à 30 procent van alle zuivelfabrieken. Dat had twee oorzaken. Allereerst waren hier vrij veel consumptiemelkers die hun melk rechtstreeks aan de steden leverden. Bovendien maakten veel boer(inn)en hun boter en kaas liever zelf op de boerderij. In 1903 werd in Utrecht nog 77 procent van de boter op de boerderij gemaakt tegen landelijk 46 procent. Bij de kaasproductie was hetzelfde beeld te zien.

Coöperatieve banken volgens de principes van de Raiffeisenbanken in Duitsland werden in Nederland vanaf 1896 opgericht. Ze werden meestal boerenleenbanken genoemd. Het ontbreken van een goed stelsel van banken op het platteland, vooral voor de kredietverstrekking, was toen al een halve eeuw onderwerp van dis-

Tabel 1 — Bevolkingsontwikkeling (grenzen van 1900)

	1850	1870	1900	1930	Groei 1895-1930 in %
Amersfoort	12.377	13.298	19.089	38.549	211
Baarn	2.571	2.673	6.957	12.141	372
Bunschoten	1.209	1.688	2.841	4.911	306
Eemnes	1.450	1.290	1.275	1.875	29
Hoogland	2.264	2.273	2.336	3.596	59
Leusden	1.554	1.794	2.053	2.335	50
Maarn	594	693	820	2.116	256
Renswoude	1.080	1.125	1.367	1.742	61
Soest	2.851	3.334	4.363	13.893	387
Stoutenburg	724	792	834	1.294	79
Woudenberg	2.013	2.361	2.518	3.126	55
Totaal	28.485	31.321	44.453	85.578	200

Bron: volkstellingen

cussie. Het kredietprobleem was vooral nijpend geworden tijdens de voor de landbouw slechte jaren 1880-1895. De boerenleenbanken slaagden erin het spaargeld van veel plattelandsbewoners aan te trekken en daarmee leningen aan boeren en tuinders te verstrekken. Een betere geldcirculatie kwam op gang en daarvan profiteerden zowel landbouwers als landbouworganisaties. Tijdelijke overschotten konden de lokale banken sinds 1898 onderbrengen bij de Centrale Raiffeisenbank in Utrecht en de Centrale Boerenleenbank in Eindhoven. Voor katholiek Noord-Holland werd in 1904 een centrale bank in Alkmaar gesticht. Die echter twintig jaar later failliet ging.

Een beeld van Eemland

Net als in de rest van Nederland groeide de bevolking van Eemland tussen 1850 en 1930. Zo telde

Eemland in 1930 driemaal zoveel mensen als in 1850. Behalve Eemnes⁹ kenden vrijwel alle gemeenten een voortdurende groei. Gemiddeld woonde een stabiel percentage van 42 à 45 van de Eemlanders in de stad Amersfoort. Daarmee week het gebied af van de landelijke ontwikkeling, waarbij de groei zich vooral in de steden concentreerde. Woonde in 1850 nog 36 procent van de Nederlanders in een stad, in 1930 was dat 49 procent.¹⁰

Het grootste deel van de bevolking van Eemland leefde in het midden van de 19^e eeuw van de landbouw. Daarnaast werd er wat aan bosbouw gedaan en in Spakenburg aan zeevisserij, wat veel werk opleverde bij toeleveringsbedrijven. Nijverheid van betekenis was er vóór 1900 nauwelijks buiten Amersfoort. Ambachtlieden, herbergiers, winkeliers, schippers en voerlieden werkten voor

9 R. Rommes, 'Dringen langs de dijk. Vijf eeuwen bevolkingsgeschiedenis van Eemnes', in: *Tussen Vecht en Eem* 2008 nr. 4, 275-287. 10 Bron: www.volkstellingen.nl. Als richtlijn voor 1930 zijn de gemeenten met meer dan

20.000 inwoners aangehouden. Zie over Amersfoort: P. Brusse, *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen* (Amersfoort, 1993).

Tabel 2 — Aantal landbouwbedrijven (>1 ha.) in Eemland naar grootte 1895-1930

grootte	1895	1910	1921	1930	Groei 1895-1930 in %
1- 5 ha.	475	656	697	736	55
5-10 ha.	278	368	422	474	71
10-20 ha	252	366	439	518	206
> 20 ha	250	246	212	193	- 23
> 50 ha.	23	7	11	3	- 87
Totaal	1278	1643	1781	1924	51

Bron: LEI, landbouwtellingen

de plaatselijke markt en waren sterk afhankelijk van de boeren. Buitenplaatsen zorgden hooguit lokaal voor enige werkgelegenheid.

Vanaf het einde van de 19^e eeuw boette de landbouw in de meeste gemeenten aan betekenis in. De groeiende handel, industrie en dienstverlening leverden veel nieuwe arbeidsplaatsen op. Baarn zag haar bevolking enorm groeien dankzij de aansluiting op de spoorlijn Amersfoort-Amsterdam (1874). Dit bracht toerisme, recreatie en de vestiging van stedelingen. In 1930 werkte daar nog maar 8 procent van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw. Ook in andere sterk groeiende gemeenten, zoals Maarn (29,5 procent) en Soest (17,5 procent), was de betekenis van de landbouw voor de werkgelegenheid scherp gedaald in 1930. Dat gold niet voor Bunschoten (52 procent), dat samen met Eemnes (43,5 procent) en vooral Hoogland tot de sterk agrarische gemeenten behoorde. In Hoogland vond in 1930 64 procent van de mannelijke beroepsbevolking werk in de landbouw. Dat was wel minder dan in 1909, toen het nog om 77 procent van de mannen (en 70 pro-

cent van de vrouwelijke beroepsbevolking) ging.¹¹

Nam de relatieve betekenis van de landbouw voor de werkgelegenheid af, het aantal boeren groeide. In 1930 waren er in Eemland 50 procent meer grondgebruikers met meer dan 1 hectare dan in 1895, en die groei werd nog ruimschoots overtroffen in Soest en Stoutenburg. Op de zandgronden kwam meer landbouwgrond beschikbaar door ontginning, vooral na de uitvinding van de kunstmest, terwijl betere bemaling en bedrijfsplitsing in Bunschoten en Eemnes tot kleinere bedrijven leidde. Omdat melk meer opbracht dan hooibouw en vetweiderij werd hooiland omgezet in blijvend weiland. Dankzij het intensievere grondgebruik konden bedrijven worden ingekrompen. We zien dan ook dat de groei bestond uit meer kleine en middelgrote bedrijven, waartegenover een flinke teruggang van het aantal grote bedrijven stond.

De religieuze verhoudingen waren belangrijk voor het opkomende organisatiezeen. Op religieus gebied was Eemland sterk gemengd. Per 1 januari 1900 was 49 procent van de Eemlanders

¹¹ Zie de rapporten van de Provinciale Planologische Dienst Utrecht. Geraadpleegd zijn de rapporten over Baarn (1954), Bunschoten (1949), Hoogland (1949), Maarn (1953) en Soest (1951). Tevens W. Sleumer Tzn.,

Eemnes randgemeente van het Gooi (Amsterdam, 1950).
¹² R. Rommes, 'De Baarnse bevolking in 1829', in R.J. van der Maal en Y. van den Akker (red.), *Van Baerne tot Baarn* (Baarn, 1999) 42-43.

Heide bij Amersfoort met schapen. Dankzij de uitvinding van kunstmest werden grote oppervlakten heide in Eemland ontgonnen en verdween het heideschap geleidelijk uit het landschap.

Foto: Archief Eemland

Nederlands-hervormd. Hoge percentages Nederlands-hervormden waren er in Woudenberg (95), Renswoude (89) en Maarn (86), lage percentages in Bunschoten (7) en Hoogland (18). Het percentage rooms-katholieken bedroeg met 34 ongeveer het landelijk gemiddelde, met veel katholieken in

Hoogland (79 procent) en Stoutenburg (69 procent). Ook Eemnes en Soest waren in meerderheid rooms-katholiek. Binnen gemeenten konden grote verschillen bestaan. Zo waren in de overwegend protestantse gemeente Baarn de boeren langs de Eem in meerderheid katholiek.¹²

Tabel 3 — Aantal landbouwers (> 1 hectare) per gemeente 1895-1930

	1895	1910	1921	1930	Groei 1895-1930 in %
Amersfoort	74	96	83	129	74
Baarn	96	76	67	101	5
Bunschoten	119	17	234	199	67
Eemnes	120	114	134	134	20
Hoogland	200	318	336	337	68,5
Leusden	150	166	176	184	23
Maarn	62	62	67	86	39
Renswoude	94	115	132	144	53
Soest	103	210	231	233	126
Stoutenburg	58	88	98	122	110
Woudenberg	202	221	223	255	26

Totaal **1278** **1643** **1781** **1924** **50**

Bron: LEI, landbouwtellingen

De aan het einde van de 19^e eeuw ontstane gereformeerde kerken telden in Eemland in 1900 5062 gelovigen, 11 procent van de bevolking. De gereformeerden waren vooral te vinden in Bunschoten (2472 personen, 87% van de lokale bevolking), Amersfoort (1063) en Baarn (837). Lutheranen, doopsgezinden, joden en anders gelovigen hadden in Eemland slechts een aanhang van hooguit 1 à 2 procent van de bevolking.

Veranderende landbouw

De landbouw veranderde ingrijpend tussen 1850 en 1930.¹³ Werd in 1850 de meeste agrarische productie nog plaatselijk geconsumeerd, tachtig jaar later produceerden vrijwel alle boeren voor 'verre' markten. Vooral de buitenlandse markten groeiden explosief en daar ontstonden grote afzetmogelijkheden voor vee, vlees en zuivel. Ook in Nederland groeide de vraag naar 'luxe' producten als vlees en zuivel door een toenemende stedelijke bevolking en door koopkrachtstijgingen. Het gevolg was dat de prijzen voor vlees en zuivelproducten sterk stegen. De graanprijzen bleven daarbij achter door het groeiende graanaanbod uit Noord-Amerika en Oost-Europa.

Eemland bestaat grotendeels uit zandgronden. Traditioneel stond op de zandgronden de veehouderij in dienst van de akkerbouw. De dieren moesten mest leveren voor de akkers. Dat veranderde. Akkerbouw kwam nu veelal in dienst van de veehouderij te staan. Omdat graan naar verhouding minder opbracht, voerden boeren dit liever aan het vee. De veestapel werd uitgebreid en op de lagere zandgronden van Eemland werd bouwland omgezet in weiland. We zien dit in de inkrimping van het areaal bouwland en de groei van de oppervlakte (blijvend) grasland. Volgens het jaarverslag van Gedeputeerde Staten over 1860 bedroeg het areaal granen, boekweit, aardappelen, tabak, hennep en koolzaad in Eemland circa 8000 hectare. In 1910 was dat nog maar 5158 hectare en in 1930 3055 hectare. Omgekeerd nam

de oppervlakte grasland toe van 9212 hectare (gras- en hooiland samen) in 1860 tot 16.151 hectare grasland in 1930. Van alle landbouwgrond in Eemland in 1930 was 84 procent grasland. Diverse gewassen verdwenen. Na de tabaksteelt tussen 1885 en 1890 verdween de boekweit na 1900 grotendeels van de akkers en daalde het areaal rogge en aardappelen fors na 1910. Een veevoeder als haver handhaafde zich.

De uitbreiding van de veestapel laat zich aflezen uit de statistieken (tabel 4). Het aantal runderen groeide tussen 1895 en 1930 met 79 procent, het aantal koeien met 89 procent. Dat betekent dat de melkproductie belangrijker werd. Ruim de helft van de rundveestapel bestond uit melk- en kalkkoeien, de rest hoofdzakelijk uit jongvee. In enkele gemeenten, vooral Hoogland en Stoutenburg, overtrof het aantal jonge dieren lange tijd het aantal koeien, wat erop wijst dat de fokkerij daar relatief belangrijk was. In Amersfoort en Bunschoten was juist het omgekeerde het geval. Daar was men veel meer op de melkproductie gericht en was relatief weinig jongvee.

Behalve door een verhoging van de melk-opbrengsten vergrootten de boeren hun inkomsten door een groeiende productie van vlees en eieren. Het fokken en mesten van varkens nam sterk toe aan het einde van de 19^e eeuw. Niet alleen in het buitenland, maar ook op de binnenlandse markt werd varkensvlees door bevolkingsgroei en welvaartsstijging steeds meer gevraagd. Tussen 1895 en 1930 vond een ruime verdubbeling van het aantal varkens plaats. Vooral in Stoutenburg en Woudenberg was de toename enorm. Er vond een ontwikkeling plaats naar een intensieve(re) veehouderij, die zich ook manifesteerde in de opkomst van de pluimveehouderij, vooral op de kleine boerderijen. Telde Eemland in 1910 nog 167.473 'hoenders', in 1930 waren dat er al

¹³ J. Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008) deel 3.

Tabel 4 — Aantal stuks vee in Eemland 1895-1930

	1895	1910	1921	1930	Groei 1895-1930 in %
Runderen	15.801	19.836	21.609	28.277	79
Waarvan melk- en kalkkoeien	8.481	10.271	11.590	16.031	89
Paarden	2.388	2.536	2.507	2.316	-3
Schapen	3.523	1.531	844	1.226	-65
Varkens	13.328	19.444	23.045	29.564	122
Hoenders	167.473	192.636	636.352		

Bron: LEI, landbouwtellingen

636.352. Die ontwikkeling sloot aan bij die op de aangrenzende Veluwe.

De verandering van het landbouwbedrijf was een moeizaam proces. Om meer melk te kunnen produceren, moest een boer meer of productievare koeien hebben. Dat betekende dat melkvee moest worden aangekocht of aangefokt. Voor dat laatste waren goede stieren nodig. De aankoop van zowel melkvee als goede stieren kostte geld. Bovendien moest een grotere veestapel worden gevoed. Dat kon door de uitbreiding van het grasland en/of de verbetering ervan door bemesting en/of een betere waterhuishouding. Het omzetten van zandgrond in grasland was problematisch en vereiste grote hoeveelheden mest. Bemesting vond vooral plaats met stalmest van eigen dieren. Dat was vaak te weinig. Om aan meer mest te komen, moest die worden aangekocht. Er bestond daarvoor in de 19^e eeuw een levendige handel in stadsmest (compost), guano (vogelmest) uit Peru, as, roet, wollen lompen, beenderen en nog veel meer. Later kwamen steeds nieuwe soorten kunstmest op de markt, waaronder Chilisalpeter. Voor Woudenberg valt de grootschalige toepassing van kunstmest vrij goed te dateren. In de jaren 1890-1895 werden in die gemeente jaarlijks 100 tot 120 karrenvrachten compost, 700 karrenvrachten stalmest en 6-15

kubieke meter roet van buiten de gemeente aangevoerd. Daarnaast was vanaf 1892 voor het eerst sprake van de (grootschalige) aanvoer van kunstmest: 20.000 kilo Thomas-phosfaat. In de jaren daarna liep dit op tot 60.000 kilo in 1898 en werd bovendien 30.000 kilo kainiet (een mineraal zout) gebruikt.¹⁴

De toepassing van kunstmest betekende een doorbraak, maar er waren meer mogelijkheden om de veranderingen door te voeren. De groeiende veestapel kon ook worden bijgevoerd met aangekocht veevoer, het 'krachtvoer'. Het groeiende aanbod van relatief goedkoop graan en geïmporteerde maïs, en de grote productie van veekoeken van lijn- en raapzaad bood nieuw perspectief. Een probleem was echter dat, net als met (kunst)meststof en zaaizaad, er veel werd gefraudeerd door leveranciers, die bovendien hoge prijzen rekenden. Om zich daartegen te wapenen, organiseerden boeren zich. Ze versterkten daarmee hun marktpositie tegenover handelaren en fabrikanten, en konden door als groep hun aankopen te doen groothandelskortingen krijgen en kwaliteitseisen stellen.

De prijs- en kwaliteitsvoordelen van coöpera-

¹⁴ Archief Eemland, Gemeente Woudenberg 1509-1943, 912.

tieve aankoop namen niet weg dat de onkosten voor de boeren stegen omdat ze steeds meer grondstoffen kochten. De opbrengsten moesten daarom ook omhoog. Voor een deel zorgde de markt daarvoor, door gunstige prijzen in de periode 1895-1921.¹⁵ Maar het was dankzij coöperatie dat de voordelen ook bij de boeren terecht kwamen en niet bij de handelaren en fabrikanten. Zo was de aanleiding voor de oprichting van diverse coöperatieve fabrieken de lage prijs die fabrikanten boden voor producten als melk, aardappelen en suikerbieten. De positie van de handelaren werd ondermijnd door de oprichting van coöperatieve (onderlinge) veilingen, waar de handelaren tegen elkaar moesten opbieden.

De nieuwe mogelijkheden voor de landbouw maakten investeren aantrekkelijk. De financiering van de noodzakelijke bedrijfsaanpassingen en coöperatiegebouwen was echter problematisch. Krediet was op het platteland soms moeilijk te krijgen. Wie gegoed was, kon terecht bij familie, burens of een notaris, maar arme boeren kregen hooguit tegen zeer ongunstige voorwaarden krediet bij winkeliers of handelaars. Een enquêtecommissie uit 1886 noemde het ontbreken van deugdelijke kredietverstrekking een van de belangrijkste problemen van de Nederlandse landbouw. Pas na 1895 werd het probleem langzaam opgelost met de oprichting van de boerenleenbanken op het platteland.

De boerenbonden¹⁶

Het UGLK was omstreeks 1890 aanwezig in Eemland met de afdelingen Amersfoort en Renswoude. Naast het UGLK was, voor zover bekend, alleen in Hoogland een lokale organisatie actief: het boerengilde uit 1887. Eemland liep daarmee, zoals de hele provincie Utrecht, ver achter bij

andere delen van Nederland. De grote doorbraak van het organisatiewezen vond hier pas plaats met de komst van de boerenbonden in 1896. Behalve de landelijke NBB kwamen lokale en provinciale boerenbonden tot stand en ontwikkelde de NBB zich tot een federatie.

In Utrecht werd in 1896 de Stichtse Boerenbond als provinciale boerenbond opgericht door H.Th. 's-Jacob uit Leusden, de latere commissaris van de koningin. Begin 1897 telde de Stichtse Boerenbond 17 afdelingen met 626 leden en in 1899 12 afdelingen met 760 leden.¹⁷ In 1900 ging de Stichtse Boerenbond ter ziele, waarop diverse afdelingen zich aansloten bij de Gelderse Boerenbond. In 1905 werd de Stichtse Boerenbond heropgericht en sloten Utrechtse afdelingen zich weer daarbij aan.

Ondanks de katholieke dominantie werd het interconfessionele karakter van de boerenbond jarenlang niet in twijfel getrokken. Dat veranderde toen protestanten gingen nadenken over een eigen organisatie en uiteindelijk in 1918 de Christelijke Boeren- en Tuinders Bond (CBTB) oprichtten.¹⁸ De NBB werd nu definitief een katholieke organisatie. Er kwam een federatie tot stand van nieuwe diocesane of gewestelijke bonden van boeren en tuinders. Een van de nieuwe bonden was de Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond (ABTB) in Arnhem (1917). De bedoeling was dat die zou gaan bestaan uit de voormalige provinciale boerenbonden van Gelderland, Overijssel en Utrecht, maar de Stichtse Boerenbond weigerde deel te nemen. Aanvankelijk ging de Stichtse Boerenbond zelfstandig door, maar in 1923 hief ze zichzelf op. Enkele afdelingen (Eemnes, Hoogland) gingen daarna verder als zelfstandige landbouwverenigingen, andere hielden op te bestaan (Bunschoten).

¹⁵ M. Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam, 1993).

¹⁶ Smits, *Boeren* 35, 48-53, 65. ¹⁷ Smits, *Boeren*,

bijlage E. ¹⁸ Zie R. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum, 2001).

Ook zonder de medewerking van de Stichtse Boerenbond werden verschillende afdelingen van de ABTB in de provincie Utrecht gevormd. Twee daarvan waren in de gemeente Hoogland (Hoogland en Hooglanderveen) en hadden samen al snel driehonderd leden. Gezien het ledenverloop ging dat grotendeels ten koste van de afdeling Hoogland van de Stichtse Boerenbond. In 1928 kreeg de ABTB er een afdeling in Soest bij. De protestantse CBTB beperkte zich in Eemland aanvankelijk tot de afdeling Bunschoten.

De boerenbond(en) in Eemland

In Eemland maakte de bevolking kennis met de boerenbond via *De Eembode*. Dit katholieke blad publiceerde op 7 maart 1896 een artikel over de oprichting van de landelijke boerenbond gekoppeld aan een oproep om ook lokale boerenbonden op te richten. Nog diezelfde maand werden de eerste initiatieven daartoe genomen in Leusden, waar vanaf april 1896 een plaatselijke boerenbond actief was. Ook in Hoogland (1896), waarschijnlijk in Hamersveld (1896), in Stoutenburg (1897) en in Eemnes (1897) kwamen al snel plaatselijke boerenbonden tot stand. In deze gemeenten kwamen vervolgens vrijwel alle activiteiten op coöperatief gebied voort uit de plaatselijke boerenbond. In Soest werd in de zomer van 1896 gediscussieerd over de vraag of de zojuist opgerichte landbouwvereniging zich moest aansluiten bij de boerenbond.¹⁹

De plaatselijke boerenbon-

den ontplooiden al snel coöperatieve activiteiten. Er werden onderlinge verzekeringen gesticht en gezamenlijke aankopen verricht. In 1900 bijvoorbeeld bestelde de afdeling Leusden (102 leden) aan zaad- en pootgoed 228 hectoliter haver en 40 kilo knolzaad, waarvoor 849 gulden werd betaald. Daarnaast kocht ze voor 12.360 gulden voeder-middelen (104.200 lijnkoeken en 20.000 kilo lijnzaadmeel) en voor 2122 gulden meststoffen. Ook de afdelingen Eemnes (53.000 kilo lijnkoeken) en Hoogland (55.000 kilo lijn- en raapkoeken) kochten dat jaar veevoerders.²⁰

Hoogland

In Hoogland werd in 1887 een boerengilde opgericht, waarover verder weinig bekend is. Het telde in 1896 170 leden, naast boeren ook landarbeiders en middenstanders. Vermoedelijk nam het gilde het initiatief voor de totstandkoming van de Hooglandse Onderlinge Brandverzekering in augustus 1895.²¹ Begin 1896 besloot het gilde tot de oprichting van een lokale boerenbond, waar-

Directie en personeel van de landbouwcoöperatie en malerij te Hoogland (1925). Foto: Archief Eemland (voor de persoonsnamen, zie colofon)

¹⁹ Zie de berichtgeving in *De Eembode. Katholiek Nieuws- en Advertentieblad* en de *Nieuwe Amersfoortsche Courant*. ²⁰ *Verslag over den landbouw in Nederland over 1900* ('s-Gravenhage 1902). ²¹ Volgens Ph. Maar-

schalkerweerd (samenst.) *Door de bank genomen. Hoogland 1896-1996* (Rabobank Hoogland 1997) 8 zou daartoe pas zijn besloten in 1896.

van de statuten een jaar later wettelijke goedkeuring kregen volgens de verenigingswet van 1855. Doelstelling van de Hooglandse Boerenbond was de 'zedelijke en stoffelijke verheffing van de boerenstand'. Dit diende te gebeuren door [a] coöperatie bij de koop en verkoop van landbouwbenodigdheden en landbouwproducten, [b] verbetering van het landbouwkrediet en landbouwbedrijf, [c] onderlinge verzekeringen en [d] geschillen beslechten. Hoewel op politiek en religieus gebied neutraal, was 'vijandig en onbehoorlijk optreden [...] tegen godsdienst, huisgezin en eigendom, zijnde noodzakelijke grondslagen der maatschappelijke orde' verboden.

Bij deze oprichting werd vermoedelijk een leidende rol gespeeld door kapelaan Johannes Gerardus van Schaik. Hij behoorde tot de katholieke geestelijken die zich lieten inspireren door Rerum Novarum en stond ook aan de basis van een informele inkoopcoöperatie, die veevoer en zaaizaad aanschaftte. De pastorie fungeerde daarbij als opslagplaats. In de Utrechtse krant Het Centrum publiceerde Van Schaik rond de jaarwisseling van 1895-1896 onder het pseudoniem J. Hoogland enkele artikelen waarin hij de oprichting van een spaar- en leenkas bepleitte.²² In Hoogland voegde hij de daad bij het woord en richtte een dergelijke Raiffeisenkas op als onderafdeling van de boerenbond.

De Hooglandse kas was feitelijk een van de eerste boerenleenbanken van Nederland. De bank combineerde sparen en lenen, waarbij het ingelegde spaargeld de basis vormde voor de kredietverlening. Sparen leverde 3 procent rente op, lenen kostte 4 procent. Dat waren algemeen gangbare tarieven. Voor een lening kwamen alleen leden in aanmerking die voor een solide borgstelling zorgden. De omvang van de verstrekte kredieten varieerde afhankelijk van de leentermijn. Zo kon voor drie maanden 10 tot 25 gulden worden geleend, voor drie tot zes maanden 100 gulden en voor een jaar maximaal 300

gulden. In het begin waren er nauwelijks leners, want 'door verkeerde schaamte maakt men niet genoeg gebruik er van'. De boeren waren aanvankelijk terughoudend om te lenen, want dat zou worden gezien als een teken van armoede. Maar al snel veranderde hun houding. Zo werden in 1898 aan 52 personen bedragen van 50 tot 100 gulden verstrekt, in totaal 3600 gulden. Met een inmiddels verhoogd kredietplafond werd een jaar later 15.000 gulden uitgeleend aan 54 personen.

In 1906 werd de spaar- en leenkas van de Hooglandse boerenbond omgezet in een wettelijke coöperatie. Dit opende de mogelijkheid tot aansluiting bij een centrale bank, maar Hoogland koos ervoor zelfstandig te blijven. Zo lang de gevraagde kredieten bescheiden bleven, kon de bank zichzelf bedruipen. De aanvraag voor een groot krediet door de nieuw opgerichte aankoopcoöperatie (zie hieronder) was echter te veel gevraagd en leidde in 1915 tot de aansluiting bij de Centrale Raiffeisenbank in Utrecht. De Hooglandse bank kon daar een rekening openen en via de centrale over meer geld beschikken.

Eind 1908 besloten de leden van de Hooglandse boerenbond tot de oprichting van een coöperatieve boterfabriek. Toen in januari 1909 negentig boeren hun medewerking hadden toegezegd, werd besloten tot de bouw van een fabriek. De oprichters waren 101 landbouwers, jager Karel Jan van Dijk en gemeentebode Arie van Dijk Evertszoen. Aangezien Hoogland in 1910 328 houders van melk- en kalkkoeien telde, deed bijna een derde van hen mee. De boterproductie in 1910 bedroeg 56.650 kilo en bracht 73.792,83 gulden op.²³ Om verzekerd te zijn van goede melk hield de coöperatie al snel toezicht op de kwaliteit en gezondheid van het vee. Daartoe werd een controlevereniging opgezet, die later werd omgezet in een fokvereniging. Samenge-

²² Smits, *Boeren* 29. ²³ Maarschalkerweerd, *Door de bank* 20.

werkt werd er met circa honderd andere fabrieken in de Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken.

Al toen Van Schaik nog kapelaan was in Hoogland bestonden er plannen voor de oprichting van een coöperatieve aankoopvereniging, maar deze waren nooit uitgevoerd. In 1915 waren de Hooglandse boeren echter overtuigd geraakt van de voordelen daarvan, zoals de mogelijkheid om lid te worden van de boerenleenbank en langs die weg geld te lenen. Uiteindelijk richtten 94 landbouwers en 17 anderen de Coöperatieve Landbouwvereniging tot den aan- en verkoop van bedrijfsbenodigdheden en het malen van graan en veevoeder op. Lid worden konden mensen uit Hoogland of een van de omliggende gemeenten die te goeder naam en faam bekend waren, en geen lid van een gelijksoortige vereniging. Voor de bouw van een stenen pakhuis met malerij werd een lening van 30.000 gulden tegen 4,5 procent afgesloten bij de boerenleenbank. De gemeente bestraatte de zandweg tot aan de treinhalte Hooglanderveen en de Centraal Spoorweg Maatschappij werd grond aangeboden voor het leggen van een zijspoor voor de los- en laadplaats aan de halte.

In het katholieke Hoogland had de oprichting van de ABTB in 1917 onmiddellijk gevolgen. Wilden de Stichtse Boerenbond en de daarbij aangesloten organisaties niet opgaan in de ABTB, een aantal katholieke Hooglandse boeren dacht daar anders over. Het gevolg was een ingrijpende reorganisatie in het landbouworganisatiewezen in Hoogland. Naast de bestaande Hooglandse Boerenbond kwam nu een nieuwe organisatie tot stand. Op 15 mei 1917 richtten tien boeren de Coöperatieve RK Boerenbond Hoogland op met als doelstelling de bevordering van de godsdienstige, zedelijke en stoffelijke belangen van de boerenstand in Hoogland en omstreken. Lid van deze nieuwe boerenbond, die zich aansloot bij de ABTB, werden de boerenleenbank, de coöperatieve landbouwvereniging en de in 1909 opge-

richte coöperatieve zuivelfabriek (zie hieronder). Nog datzelfde jaar sloten de nieuw opgerichte Coöperatieve Onderlinge Ziekte- en Ongevallenverzekering Hoogland en de Coöperatieve Brandverzekering Hoogland zich hierbij aan.

Vrijwel alle coöperaties in Hoogland werden nu ondergebracht in één nieuwe katholieke organisatie. Maar eerst moest nog een probleem worden opgelost. De boerenleenbank was lid van de Centrale Raiffeisenbank in Utrecht die religieus neutraal was, maar vooral banken in protestantse gebieden verenigde. Daarom weekte de boerenleenbank in Hoogland zich uit dit verband los en sloot zich aan bij de Centrale Boerenleenbank in Eindhoven. Vervolgens verstrekte de bank een lening van 25.000 gulden aan de Coöperatieve RK Boerenbond die daarmee het verenigingsgebouw Concordia liet bouwen. Een kleine adering voor de coöperatieve boerenbond in Hoogland was de vorming van een zelfstandige afdeling Hooglanderveen. Ook kwam er een 'eigen' boerenleenbank in Hooglanderveen.

Zo was het coöperatiewezen in Hoogland in 1917 onderdeel geworden van het verzuilingsproces en opgegaan in de katholieke zuil. De afdeling Hoogland van de Stichtse Boerenbond was echter blijven bestaan en ging na de opheffing van de Stichtse Boerenbond in 1923 als zelfstandige vereniging verder. De 38 leden hiervan kochten in 1924 gezamenlijk hun meststoffen en veevoerders. De afdeling Hoogland van de ABTB schafte in datzelfde jaar ook mest en veevoer aan, maar kocht daarnaast ook zaaizaad, turfstrooisel, steen- en eierkool, antraciet, rijst, hennepzaad en andere artikelen voor haar leden.²⁴

Eemnes

In Eemnes kwam de plaatselijke boerenbond in 1897 tot stand. Al snel na de oprichting werd een

²⁴ Nationaal Archief, Directie van de landbouw, Economische aangelegenheden 24.

onderlinge brandverzekering opgericht en werden coöperatieve aankopen gedaan. Veelal ging het om lijnkoeken voor het vee. Regelmatig werd samengewerkt met de boerenbonden in Laren en Blaricum om gezamenlijk grote(re) bestellingen te kunnen plaatsen. De boerenbond in Eemnes was ook betrokken bij pogingen om het marktwezen in Hilversum te verbeteren. Zo werd in gesproken over de oprichting van een botermarkt, een waag en een kalvermarkt. Een ander voorbeeld van belangenbehartiging voor de leden was een verzoek om ongewenste praktijken bij de jaarlijkse verpachting van de plaatselijke hooilanden, zoals een administratieve onkostenheffing, af te schaffen (1898).

In 1903 kocht een aantal leden voor circa 850 gulden een dorsmachine voor onderling gebruik, waarschijnlijk naar het voorbeeld van Laren. Een afvaardiging ging naar Bunnik om het aan te kopen model bij een boer in de praktijk te zien. In deze tijd werden coöperatieve aankopen gedaan van onder meer pootaardappelen (Eigenheimers uit Sappemeer), zaaïhaver uit Zeeland en lijnkoeken. Deze laatste werden gekocht bij de Ruhrorter oliefabriek te Amsterdam en afgeleverd aan de haven van Eemnes of op het station van Baarn. Vanuit Baarn reed een vrachtrijder naar Eemnes. Na de opheffing van de Stichtse Boerenbond in 1923 ging de Eemnesser boerenbond daarmee verder. In 1924 bijvoorbeeld kochten 64 leden gezamenlijk mest, voer, zaden en een kunstmeststrooier.

De Eemnesser boerenbond nam ook het initiatief voor de plaatselijke boerenleenbank. In maart 1904 stemden de leden voor de oprichting. Zes van hen, allen landbouwer, fungeerden als oprichter. Een van hen was de katholieke wethouder Wouter van ('t) Klooster, voorzitter van de

Eemnesser boerenbond. Hij werd kassier van de bank. Directeur was Hendrik van Wegen Cszn. Kapelaan Faber nam aanvankelijk plaats in de Raad van Toezicht, hetgeen het katholieke karakter van de bank duidelijk maakt.²⁵ Toch sloot de bank zich aan bij de Centrale Raiffeisenbank in Utrecht. Dat leidde later nog tot discussies, maar in tegenstelling tot Hoogland trok men zich niet terug. Het aantal leden van de bank liep op van 48 in 1905 tot 98 in 1930.

Leusden en Stoutenburg

In Leusden was al in 1896 een plaatselijke boerenbond die een onderlinge brandverzekering opzette. Mogelijk was er al vroeg ook een aparte afdeling te Hamersveld en in 1897 was er zeker een te Stoutenburg.²⁶ De leden van de bond in Leusden deden geregeld coöperatieve aankopen van meststoffen, veevoerders en zaaizaden, en soms werden landbouwwerktuigen, zoals een handzaaimachine of een ploeg, aangekocht en onder de leden verloot. Ook steenkolen werden wel gemeenschappelijk ingekocht.

De boerenbond in Leusden organiseerde ook de oprichtingsvergadering van de boerenleenbank, die in 1902 tot stand kwam.²⁷ Vijf boeren richtten deze op, onder wie Wilhelmus Kok die vanaf het begin voorzitter was van de Leusdense boerenbond. Het ledental van de bank groeide gestaag, in 1910 waren het er 102. Dat waren er iets minder dan de 105 bij de boerenleenbank in Stoutenburg, de eerste wettelijk goedgekeurde boerenleenbank van Eemland. De oprichters in 1901 waren twee boeren uit Barneveld, twee uit Leusden en twee uit Stoutenburg. Enkele van de bestuursleden waren lid van de boerenbond in Leusden.

Via de Stoutenburgse boerenleenbank

²⁵ H.A. van Hees en J. van der Woude, *90 jaar rabobank in Eemnes* (Eemnes, 1994). ²⁶ Die suggestie wordt meermalen gewekt in *De Eembode*, bijvoorbeeld op 2

januari 1897 en 9 februari 1901. ²⁷ Zie o.a. C.G. van den Hengel e.a., *Op weg naar 100 jaar Rabobank Leusden* (Leusden, 1994?).

Café Restaurant De Gouden Ploeg in Soest met daarvoor een groep Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). In deze jaren was deze herberg de vaste vergaderlocatie van de plaatselijke coöperatieve verenigingen.

Foto: Archief Eemland

werden in 1902-1903 ook coöperatieve aankopen gedaan. Die combinatie van een bank met een landbouwhandelsvereniging kwam meer voor in Nederland. Zo gingen in 1912 de boerenleenbank in Woudenberg en de aankoopcommissie van de afdeling Woudenberg-Maarn van het Utrechts landbouwgenootschap samen verder in de Coöperatieve Boerenleenbank en Handelsvereniging Woudenberg-Maarn. Dit initiatief werd in Leusden met instemming begroet door de boerenbond, die in 1913 een dergelijke koppeling voorstelde. Dit plan ging echter niet door. Wel ontstond een uit leden van de boerenbond bestaande informele aankoopvereniging, die in 1917 werd omgezet in de Coöperatieve handelsvereniging Leusden en Omstreken. Deze werd gefinancierd met grote kredieten van de boerenleenbank. Een kleine coöperatie was de Coöperatieve landbouwersvereniging Den Treek, die in 1920 werd opgericht door acht boeren. Aan- en verkoop en belangenbehartiging voor de landbouwers en

pachters van de landerijen van het landgoed Den Treek was de doelstelling.

Boerenbond en landbouwgenootschap in Soest

De eerste sporen van coöperatie in Soest zijn die van een onderlinge veeverzekering in 1891 en van een onderlinge brandverzekering in 1895. Onderlinge verzekeringen werden op het platteland vanaf het einde van de 18^e eeuw opgezet. Vrijwel altijd werkten ze op lokaal niveau, waar mensen elkaar goed kenden en vertrouwden en de kosten laag konden blijven. Veefondsen werden vooral na 1830 opgericht, toen een besmettelijke longziekte veel rundvee doodde en veehouders zich tegen dat risico wilden verzekeren.²⁸ Het aantal deelnemers in Soest liep op tot 144 in 1897. Onder hen

²⁸ Mogelijk is toen ook in Soest een fonds totstandgekomen; T. Hartman, 'Veefondsen 1832', *Van Zoys tot Soest* 22 nr. 4 (2002) 8-10.

was een zestigtal kleine veehouders met slechts één koe. Bij sterfte werd 75 procent van de waarde van het dier vergoed, waarvoor de deelnemers jaarlijks premie betaalden.

In februari 1896 werd de Soester landbouwvereniging opgericht. Volgens de statuten was het doel de belangen van de landbouw te bevorderen 'in de meest uitgebreiden zin des woord'. Daartoe zouden landbouwvoordrachten worden gehouden en coöperatieve aankopen gedaan van cultuurgewassen, voedermiddelen, meststoffen en fokdieren. De leden betaalden jaarlijks 2 gulden. Het initiatief sloeg aan, want in de zomer van 1896 telde de vereniging al 67 leden, onder wie 65 boeren.

Volgens artikel 12 zouden de voorzitter en een medebestuurder op kosten van de vereniging lid zijn van het UGLK om de samenwerking daarmee te bevorderen, maar al snel ontstond discussie over eventuele aansluiting bij de boerenbond. Begin 1897 bestond inderdaad een boerenbond in Soest, maar onduidelijk is of dit ook de landbouwvereniging was. Wel wijzen de (nieuwe) statuten van de vereniging uit 1900 op lidmaatschap van de boerenbond.²⁹ Over de jaren daarna is weinig bekend, behalve dat in landelijke overzichten pas in 1912 weer sprake is van een afdeling Soest van de Stichtse Boerenbond (44 leden).³⁰

Enige tientallen Soestenaars waren lid van de afdeling Amersfoort van het UGLK. In 1915 werd besloten tot oprichting van een zelfstandige afdeling Soest, die het jaar daarop tot stand kwam. Alle in Soest woonachtige leden gingen over naar deze afdeling. Tegelijkertijd richtten 27 boeren de Coöperatieve Landbouwvereniging Soest op voor de leden van de nieuwe afdeling. Behalve de geza-

Baron J.K. Taets van Amerongen, burgemeester van Renswoude van 1911 tot 1947. Hij was de grote stimulator van het landbouworganisatiezaken in zijn gemeente.

Foto: Archief Eemland

menlijke aankoop van meststoffen, veevoeders en andere landbouwbenodigdheden, beoogde deze coöperatie ook het laten malen van de aangekochte veevoeders. Aan de oprichting was een vergadering voorafgegaan op 23 maart 1916 in herberg De Gouden Ploeg. Tot 1923 functioneerden coöperatie en afdeling onder een noemer, in dat jaar werden de organisaties gescheiden.

De Gouden Ploeg was ook de plaats waar de plaatselijke boerenleenbank haar vergaderingen hield.³¹ Deze bank was in 1905 opgericht en liet aanvankelijk alleen veehouders toe als lid. In 1915 had de bank 188 leden en stond er 116.056 gulden op de spaarrekeningen. Volgens hoofdinspecteur Van der Hurk van de Centrale Raiffeisenbank in Utrecht verkeerde de bank in 1916 'in bloeiende staat' en kon de nieuwe coöperatie er lid van worden. Aldus gebeurde en de coöperatie sloot meteen een grote lening af.

Notabelen en landbouwgenootschap als initiatiefnemers

Sinds 1873 bestond in Renswoude een zelfstandige afdeling van het Utrechts landbouwgenootschap met doorgaans 50-70 leden. Afgezet tegen de 94 grondgebruikers met meer dan 1 hectare in 1895, waren vermoedelijk veel boeren lid. Een zelfstandige afdeling Woudenberg-Maarn van het

²⁹ De Eembode 6 en 27 juni en 4 juli 1896, en 2 januari 1897. Zie voor de statuten van 1900: 'Soester landbouwvereniging', *Van Zoys tot Soest* 21 nr. 2 (2000) 23-28.

³⁰ Overzichten gepubliceerd in de *Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw*. Deze zijn

overigens vaak onvolledig. ³¹ J.M. Onstenk, *Gedenkboek van de Coöp. Boerenleenbank te Soest* (Soest, 1945); Streekarchief Rijnland, Coöperatieve landbouwvereniging Soest 25.

UGLK kwam er in 1907 op initiatief van onder meer Willem Hendrik de Beaufort in Maarn. De afdeling begon al snel met de coöperatieve aankoop van landbouwbenodigdheden, fokstieren en later ook landbouwmachines. Op de ledenvergadering in oktober 1908 werd het initiatief genomen voor de boerenleenbank die het jaar daarop in Woudenberg werd opgericht. Eerste secretaris van de bank was C.S. van Beuningen op landgoed Anderstein te Maarsbergen, waar de coöperatie aanvankelijk ook een malerij had. Hij zou deze functie 45 jaar vervullen. Voorzitter was 43 jaar lang W.H. de Beaufort.

Intussen waren de boerenleenbank in Woudenberg en de aankoopcommissie van de afdeling Woudenberg-Maarn van het Utrechts landbouwgenootschap in 1912 samen gegaan als Coöperatieve Boerenleenbank en Handelsvereniging Woudenberg-Maarn. In 1919 werd deze lid van het Utrechts landbouwgenootschap in de plaats van de afdeling Woudenberg-Maarn die zichzelf ophief.

Ook in Renswoude speelden plaatselijke notabelen een leidende rol. Hier was burgemeester Maximiliaan Jacob Leonard baron Taets van Amerongen in 1914 een van de oprichters van de boerenleenbank. Het initiatief voor deze bank kwam uit het bestuur van de afdeling Renswoude van het UGLK.³² Als burgemeester was Taets van Amerongen belast met de distributie van het veevoeder maïs, waarvan de import na de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog in 1914 sterk terugviel. De regering zette daarom een distributiesysteem op met een belangrijke rol voor de burgemeesters. Taets van Amerongen zag echter meer in een lokale landbouwvereniging om deze taak uit te voeren. Daartoe werd de afdeling

Renswoude omgezet in een handelsvereniging. Door rechtspersoonlijkheid aan te nemen, kon die lid worden van de boerenleenbank en daar een rekening openen. In hoeverre de bank ook bemoeienis had met de financiering van het pakhuis met malerij aan de Barneveldsestraat is onduidelijk. Zeker is slechts dat (ook) aandelen werden uitgegeven en dat deze grotendeels lokaal werden geplaatst.

In het eerste jaar zette de handelsvereniging bijna 795.505 kilo voederartikelen en 80.000 kilo kunstmest om. De goederen werden afgeleverd bij station Veenendaal-De Klomp en werden door een eigen transportdienst vervoerd naar Renswoude.

Uiteenlopende initiatieven: Bunschoten, Baarn en Amersfoort

In Bunschoten is vermoedelijk pas ruim na 1900 een plaatselijke boerenbond opgericht. Veel is daarover niet bekend. Mogelijk was er een verband met de Veehoudersvereniging Bunschoten, die in 1908 werd opgericht door elf plaatselijke veehouders. Het doel van deze vereniging was belangenbehartiging voor de leden en de bevordering van coöperatieve aankopen van 'al hetgeen de leden voor zich, hun gezin of hun bedrijf wensen'. Het was echter niet de eerste coöperatieve vereniging in Bunschoten. Dat was vermoedelijk het Onderlinge Fonds voor Brandschade uit 1900.³³ Van de 24 oprichters waren er slechts drie veehouder, zodat niet gesproken kan worden van een landbouwcoöperatie. De eerste voorzitter was bakker Adriaan Zijl, de eerste secretaris winkelier Rikkert Los. Een boerenleenbank werd in 1912 opgericht, die in 1915 45 leden telde en in 1930 216.

³² Zie S. Laansma, *Geschiedenis van de Coöperatieve Landbouwvereniging 'Renswoude'* (Renswoude, 1981).

³³ A. ter Beek, *De eeuw van de onderlinge. Geschiedenis van het onderlinge fonds voor brandschade te Bunschoten*

(Bunschoten, 2000). Zie ook A. ter Beek, *Historische wandelingen rond de boerenleenbank, 90 jaar boerenleenbank, Raiffeisenbank en Rabobank in de gemeente Bunschoten* (Bunschoten-Spakenburg, 2002).

In Baarn lijkt weinig samenwerking onder de boeren lijkt te hebben bestaan. Mogelijk sloten de lokale boeren zich aan bij coöperatieve organisaties in naburige plaatsen. Wel richtten vijf veehouders in 1910 de boerenleenbank op die zich aansloot bij de centrale in Utrecht. Nog datzelfde jaar waren er 34 leden en werden zes leningen verstrekt.

De middenstanders waren in Baarn actiever dan de boeren. Zo werd in 1912 een coöperatieve ijsfabriek opgericht door enkele vleeshouwers, hotelhouders en een vishandelaar. Niet consumptie-ijs, maar ijs voor koeling was hun oogmerk. In 1916 volgden de Coöperatieve bakkerij en consumptievereniging Ons Voordeel en in 1918 de Coöperatieve Inkoopvereniging Sint-Nicolaas. Beide werden opgericht door katholieke middenstanders. Laatstgenoemde organisatie was aangesloten bij de Hanze Bond van RK Verenigingen van handeldrijvende en industriële middenstand in het aartsbisdom Utrecht.

In Amersfoort maakte het relatief geringe aantal boeren de kans op landbouworganisaties niet groot. Er werden dan ook vooral typisch stedelijke coöperaties opgericht, zoals consumenten- en bouwcoöperaties. Al vroeg was er in Amersfoort een particuliere stoomzuivelfabriek. In de afdeling Amersfoort van het UGLK gingen in 1913 stemmen op voor de oprichting van een coöperatieve melkinrichting annex zuivelfabriek in de stad. De vrees was echter dat een dergelijke fabriek niet voldoende melk zou krijgen aangeleverd. Een boerenleenbank voor Amersfoort en Hoevelaken kwam in 1917 tot stand, nadat de afdeling van het UGLK zich ervoor had ingezet. De bank werd opgericht voor de kleine tuinders rond de stad. Tuinders behoorden echter niet tot de

oprichters ervan, wel tuinbouwkundige Pieter van Straalen (Amersfoort), een boomkweker uit Nijkerk en een boer uit Hoogland. Nog datzelfde jaar werd een coöperatieve aankoopvereniging voor de land- en tuinbouw opgericht met al snel meer dan honderd leden. Het tuinbouwwezen rond de stad werd mede gestimuleerd door de inmiddels gestichte Fruit- en Groentenveiling Amersfoort en Omstreken. In 1920 had deze 147 leden.

Zuivelcoöperatie in Oost-Eemland

Nederland telde in 1900 meer dan zeshonderd coöperatieve zuivelfabrieken, waarvan slechts één in Eemland. Boterfabriek De Vooruitgang kwam tot stand op een grondstuk van Johannes Bernardus de Beaufort, burgemeester van Woudenberg, aan de straatweg van Woudenberg naar Scherpenzeel.³⁴ De Beaufort zou in de Achterhoek het idee voor een coöperatieve zuivelfabriek hebben opgedaan, maar de boeren in Woudenberg waren er niet voor te porren. Hij begon daarom zelf een eenvoudige handkrachtfabriek, die op 28 juni 1897 van start ging. Op 1 december was al 269.465 liter melk verwerkt tot 9873 kg boter. Vanwege de grote melkaanvoer werd het jaar daarop besloten een stoomketel van 8 pk aan te schaffen om twee melkcentrifuges aan te drijven.

In de eerste elf maanden van 1898 werd 1,6 miljoen liter melk verwerkt, waarvan ruim 59 duizend kilo boter werd gemaakt. Veehouders uit Leusden, Maarn, Maarsbergen, Renswoude, Scherpenzeel en Woudenberg leverden de melk van in totaal 790 koeien, waarvan 468 uit Woudenberg zelf (59%). In de eerste elf maanden van 1899 werd 60.321 kilo boter gemaakt van de melk van 873 koeien. In dat jaar deed De Beaufort het fabriekscomplex voor 25.000 gulden over aan een

³⁴ Zie de oprichtingsakte in de *Staatscourant* 1899. Verder: J. Gazenbeek, *Gouden bakken in een groene vallei. Vijftig jaar coöperatie Woudenberg-Maarn* (Woudenberg, 1959); P. Sturkenboom, *Boerencoöperaties in Woudenberg*

1895-1920. Doctoraalscriptie sociale en economische geschiedenis, Universiteit Utrecht 1981; *Eeuwboek van Woudenberg* (Woudenberg, 1999).

De graanmalerij aan de Barneveldsestraat te Renswoude uit 1916.
Deze werd gebouwd voor de net opgerichte handelsvereniging.
Foto: Archief Eemland

NV, waarvan hij zelf een van de oprichters was. Zijn medeoprichters waren de burgemeesters van Leusden (Arnoud Jan de Beaufort) en Renswoude (Jan Karel baron Taets van Amerongen tot Renswoude), grootgrondbezitter Anton Roijards van Scherpenzeel te Scherpenzeel, directeur van De Vooruitgang Jan Douma, administrateur Van Wieringen, gemeentesecretaris Dorrestein en een aantal Woudenbergse landbouwers uit de families Van Kolfshoten en Van Maanen.

Deze mix van heren en boeren wilde zich inzetten voor een verbetering van de resultaten van het boerenbedrijf in de regio. De oprichters brachten het benodigde kapitaal bijeen via de uitgifte van 100 aandelen à 250 gulden, waarvan ze er zelf 61 namen. De Vooruitgang is omschreven als een 'coöperatief werkende vennootschap', omdat boeren er mede-eigenaar van waren en een deel van de winst terugvloeiende naar de melkleveranciers. In 1901 werd voor het eerst meer dan 100.000 kilo boter geproduceerd uit de melk van 1296 koeien.

Vanuit Renswoude werd in 1898 de melk van 40 koeien naar De Vooruitgang in Woudenberg

gebracht. Vier jaar later ging het al om 141 dieren. Dat was ongeveer een kwart van alle melkkoeien en gezien het gemiddelde bezit was een dertigtal veehouders daarbij betrokken. Vanaf 1900 konden ze ook in Renswoude terecht bij roomboterfabriek De Volharding van Jan Teunis Wolleswinkel.³⁵ In 1906 kwam deze particuliere fabriek in handen van de familie De Beaufort, die de leiding in 1913 overdroeg aan Johannes Douma, directeur van De Vooruitgang. Twaalf jaar later werd NV Roomboterfabriek De Vooruitgang voor 10.000 gulden eigenaar van De Volharding.

Het initiatief in Woudenberg en Renswoude kreeg pas laat navolging in Leusden en Stoutenburg. Vanuit Leusden werd in 1902 de melk van 457 koeien, circa 35 procent van alle koeien in die gemeente, naar Woudenberg gebracht. Mogelijk ging er ook melk naar de particuliere fabriek in Amersfoort en werd in die stad ook consumptiemelk verkocht. Het kan verklaren waarom er in Leusden zelf geen (coöperatieve) zuivelfabriek

³⁵ Deze veehouder werd gemeenteraadslid en wethouder; Het Utrechts Archief, Familiearchief Wolleswinkel.

werd opgericht. Toch was daar wel behoefte aan. Dat bleek in 1910 toen veertien Leusdenaren (dertien boeren en een timmerman) onder de oprichters waren van Coöperatieve stoomzuivelfabriek en maalinrichting Juliana te Achterveld, gemeente Stoutenburg. In totaal namen aan de oprichting daarvan 76 boeren, een timmerman en een veldwachter deel. Ze woonden in Barneveld, Leusden, Scherpenzeel, Stoutenburg en Woudenberg. In het eerste jaar werd 1,6 miljoen liter melk verwerkt, wat betekent dat de melk van 500-800 koeien werd geleverd. De combinatie van een zuivelfabriek met een maalinrichting (om veevoerders te malen) was in Midden-Nederland ongebruikelijk, maar kwam in andere provincies vaker voor. De stoominstallatie die bij de ontroming van de melk werd gebruikt, kon zo ook benut worden voor het malen van granen, maïs e.d. Een probleem was echter dat de malerij veel stof opleverde, wat de hygiëne van de zuivelverwerking kon bedreigen. Net als de zuivelfabrieken in Bunschoten, Hoogland en Soest sloot Juliana zich aan bij de Geldersch-Overijsselsche Bond van coöperatieve zuivelfabrieken.

Zuivelcoöperatie in de Eem-gemeenten

In 1901 waren de eerdergenoemde Adriaan Zijl en Rikkert Los in Bunschoten samen met vijf veehouders de oprichters van NV Stoomzuivelfabriek De Kleine Pol. Net als De Vooruitgang in Woudenberg werd die gezien als een 'coöperatief werkende vennootschap'. Tot de doelstellingen van De Pol behoorde ook het fokken en mesten van vee met de na afroming van de melk overblijvende onder- en karnemelk. Dat het om een bescheiden fabriek ging, blijkt uit het relatief geringe maatschappelijk kapitaal van 6400 gulden. Het geld werd bijeengebracht door de uitgifte van 64 aandelen van 100 gulden, waarvan de oprichters er 21 namen. In 1918 werd het bedrijf omgevormd tot de Bunschoter coöperatieve verkoopvereniging voor melk- en zuivelproducten Eemlandia. De oprich-

tingsakte van deze coöperatie werd getekend door 178 veehouders: 171 in Bunschoten, 5 in Hoogland en 2 in Nijkerk. Aangezien Bunschoten in 1910 maar 158 houders van melk- en kalfkoeien telde, waren ze mogelijk allemaal bij de oprichting betrokken.³⁶ Deze coöperatie betrok ook melk van boeren in Nijkerk die geen lid waren. Voor de leden werden ook coöperatieve aankopen van meststoffen en veevoerders gedaan, zodat sprake was van een brede coöperatie.

Voor zuivelfabrieken bestond in Baarn, Eemnes en Soest weinig animo. De boeren bleven vooral zelf boter maken, onder andere met aangekochte melkcentrifuges voor de ontroming van de melk.³⁷ De boter werd naar de markt gebracht, vooral woensdags in Hilversum en vrijdags in Amersfoort. De ondermelk en karnemelk die overbleven na afroming waren voor het fokken en mesten van kalveren en varkens.

In Eemnes werd begin 20^e eeuw circa 60-65.000 kilo boter en 14.000 kilo kaas op de boerderij gemaakt. In 1904 ging de melk van hooguit 10-15 procent van de koeien naar een fabriek. Dat kan in Amersfoort, Bunschoten of Naarden zijn geweest, later gebeurde dat in Blaricum.³⁸ Pas in 1913 zou er een zuivelfabriek in Eemnes zijn gekomen. Wel was er in 1901 binnen de boerenbond gesproken over de oprichting van een coöperatieve fabriek.³⁹

In Baarn is omstreeks 1900 een kleine particuliere melkcondensatiefabriek in bedrijf geweest. In Soest werd in 1907 een particuliere zuivelfabriek opgericht die het echter niet lang volhield. Later ging deze over in de Coöperatieve melkinrichting De Soester, een kleine fabriek die in 1935 weer particulier werd. Een andere boterfabriek in Soest was Coöperatie Eemland, die in 1929 werd opgeheven.⁴⁰

³⁶ Sommige veehouders worden in andere bronnen vermeld als visser of bakker. ³⁷ *Rapport* (1912) 129.

³⁸ Archief Eemland, Gemeente Eemnes 1814-1948 1256-1257. ³⁹ *De Eembode* 30 maart 1901. ⁴⁰ 'Zuivelfabrieken in Soest', *Van Zoys tot Soest* 10 nr. 3 (2000) 6-7.

Tabel 5 — Ledental landbouworganisaties in Eemland 1900-1930

	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930
(1) afdelingen Utrechts Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde							
Amersfoort	232	214	157	168	108	46	18
Baarn							17
Renswoude	61	62	56	76	93	47	38
Soest					256		
Woudenberg-Maarn			93	140	428*	349	392
(2) afdelingen Gelders-Stichtse en Stichtse Boerenbond							
Bunschoten			68	105	105		
Eemnes	(100)	(115)	87	100	107		
Hoogland	(104)		65	140	52		
Leusden	(102)	89	113	134	120		
Soest				44	18		
Stoutenburg				155	214**		
(3) afdelingen Aartsdiocesane RK Boeren- en Tuindersbond							
Hoogland					300	173	155
Hooglanderveen						107	87
Soest							34
(4) afdelingen Christelijke Boeren- en Tuindersbond							
Amersfoort							30
Bunschoten						79	63
(5) zelfstandige landbouwverenigingen							
Coöperatieve aankoopvereniging Amersfoort-Hoewelaken					118	95	81
Bunschoten: veehoudersvereniging						163	140
Eemnes: boerenbond						90	95
Hoogland: boerenbond						50	51
Coöperatieve handelsvereniging Leusden en omstreken					153	160	150
Leusden: coöperatie De Treek						12	13
Soest: coöperatieve landbouwvereniging							174
Stoutenburg: coöperatie Achterveld					214**	248	260
Woudenberg: coöperatieve landbouwvereniging							32
Woudenberg-Maarn: coöperatie					428*	430	415

* en ** Zowel in Woudenberg-Maarn als in Stoutenburg zijn afdeling en coöperatie gelijk
Bron: Verslag van den landbouw in Nederland over 1900-1930

Oplopende ledentallen

Behalve de in het voorgaande vermelde organisaties waren er nog tal van andere land- en tuinbouwverenigingen met soms grote aanhang in Eemland. Zo had de Vereniging tot bevordering

van de pluimveehouderij en tamme konijnenteelt in Nederland onderafdelingen in Amersfoort, Baarn en Soest, was er een afdeling Baarn en omgeving en later ook Amersfoort en omgeving van de Nederlandsche maatschappij voor tuin-

bouw en plantkunde, en werden in Amersfoort en Woudenberg afdelingen opgericht van de Vereniging ter bevordering der bijteelt. Soms is het ledental van zo'n afdeling bekend en dan blijkt dat het om tientallen en soms meer dan honderd personen gaat.

In 1910 telde Eemland 1643 grondgebruikers die over meer dan 1 hectare beschikten. Als we dit aantal afzetten tegen de 333 leden van de boerenbond en de 306 leden van het UGLK, dan was een minderheid van de boeren lid. Daarbij moet nog aangetekend worden dat het Utrechts landbouwgenootschap ruwweg een kwart niet-agrariërs onder haar leden telde. Van de boerenbond was circa 20 procent van de Eemlandse boeren lid, van het Utrechts landbouwgenootschap maximaal circa 15 procent. Een groot deel van deze boeren was vermoedelijk ook lid van een van de zes boerenleenbanken die er toen waren (met samen 494 leden).

Cijfers uit circa 1920 maken duidelijk dat de deelname van Eemlandse boeren (en tuinders) aan de belangrijkste organisaties sterk was toegenomen. Bijna 35 procent van de 1781 land- en tuinbouwbedrijven met meer dan 1 hectare in gebruik was nu aangesloten bij de Stichtse boerenbond (616 leden) en nog eens 17 procent was lid van de ABTB. Samen vertegenwoordigden deze katholieke standsorganisaties ruim de helft van de Eemlandse boeren. Hoewel er bij de boerenbond ook protestanten (vooral in Bunschoten) waren aangesloten, kan dit betekenen dat vrijwel iedere katholieke boer er lid van was.

Van het Utrechts landbouwgenootschap is de aanhang moeilijk in te schatten vanwege de vele niet-agrarische leden. Zelfs als dat nog steeds een kwart van de leden zou betreffen, blijven er nog bijna 740 boeren en tuinders over. Ruim 40 procent van de Eemlandse boeren zou dan lid zijn geweest en in Maarn en Woudenberg vrijwel allemaal. Ongetwijfeld waren er dubbellidmaatschappen en waren ook tuinders en landarbeiders

met minder dan 1 hectare lid, zodat de statistieken enigszins 'vervuild' zijn. Maar dan waren er nog de zelfstandige landbouwcoöperaties, de fokverenigingen en andere landbouworganisaties waarvan veel boeren lid waren. Als ook die meegeteld zouden worden, dringt de conclusie zich op dat vrijwel iedere Eemlandse boer omstreeks 1920 lid was van minstens één organisatie. De cijfers voor 1930 suggereren dat de situatie toen niet veel anders was.

Conclusie

Tussen circa 1890 en 1930 werd in Eemland een groot aantal land- en tuinbouworganisaties opgericht, waarvan vrijwel iedere boer (en tuinder) lid werd. De hoge organisatiegraad was te danken aan de nuttige werking van deze organisaties, vooral bij de aan- en verkoop van landbouwproducten, maar ook door het bieden van voorlichting en advies, faciliteiten, spaar- en kredietmogelijkheden. De totstandkoming van deze organisaties was echter niet vanzelfsprekend en kwam hier later op gang dan in andere delen van Nederland. In hoeverre mentale weerstanden daarbij een rol speelden is moeilijk in te schatten. Zeker is wel dat aan de basis van de ontwikkelingen mensen en organisaties stonden die het initiatief grepen.

In Eemnes, Hoogland, Leusden en Stoutenburg speelde de boerenbond een belangrijke rol. De oprichting van plaatselijke afdelingen in 1896-1897 vormde er het startschot voor het verrichten van coöperatieve aankopen, het opzetten van onderlinge verzekeringen, het oprichten van boerenleenbanken en van zuivelcoöperaties.

De hoofdrol van de (katholieke) boerenbond in overwegend katholieke gemeentes als Eemnes, Hoogland en Stoutenburg lijkt voor de hand liggend. Ook in Soest was de bevolking in meerder-

⁴¹ Niet opgenomen is de *Coöperatieve verbruiksvereniging van onderofficieren der Nederlandse landmacht Ons Voordeel* te Bergen op Zoom, die haar zetel in 1913 verplaatste naar Amersfoort.

heid katholiek, maar daar is de rol van de boerenbond minder duidelijk. In ieder geval speelde ook het Utrechts landbouwenootschap daar een rol. Over de rol van de boerenbond in Bunschoten is weinig bekend, terwijl deze organisatie in andere overwegend protestantse gemeentes, zoals Baarn, Maarn, Renswoude en Woudenberg ontbrak.

In Maarn, Renswoude en Woudenberg werd het voortouw genomen door plaatselijke notabelen en het landbouwenootschap. Die combinatie was geen toeval, aangezien het landbouwenootschap een enigszins elitaire organisatie was. In andere gemeentes waren het katholieke geestelijken, zoals kapelaan Van Schaik in Hoogland, of lokale ondernemers, zoals Adriaan Zijl in Bunschoten, die optraden als inspirators en initiators.

Bij alle initiatieven lukte het pas laat om volledig coöperatieve zuivelfabrieken op te richten in

Eemland. Omdat de boeren in Woudenberg er niet warm voor liepen, was de eerste boterfabriek op het Eemlandse platteland een particulier bedrijf. Slechts gaandeweg kwam coöperatie bij de zuivelverwerking van de grond. Speelde hier mentaliteit een rol of waren het omstandigheden die de doorslag gaven? Wilden de Eemlanders niet het risico lopen om bij een faillissement geheel voor de kosten te moeten opdraaien? Of vonden de veehouders het niet nodig om zelf een coöperatieve fabriek op te richten omdat er al voldoende mogelijkheden waren om de melk profijtelijk te verkopen? Duidelijk is slechts dat een achterstand op dit punt bestond bij andere delen van Nederland, maar dat die geleidelijk werd ingelopen. Omstreeks 1920 was het landbouworganisatiewezen in Eemland alom aanwezig, zodat van een achterstand geen sprake meer lijkt.

Bijlage

Wettelijke coöperaties 1876-1920 (erkend volgens de Wet op de Coöperatieve Verenigingen van 1876).

Sinds de coöperatiewet van 1876 konden organisaties wettelijke erkenning als coöperatie krijgen. De statuten werden dan ingeschreven bij de kanton- of arrondissementrechtbank en gepubliceerd in de *Staatscourant*. Met deze twee bronnen is het onderstaande overzicht gemaakt. Na 1920 werden coöperaties niet meer bij de rechtbank maar bij de Kamer van Koophandel geregistreerd.

Bron: *De Staatscourant* (en bijlagen) 1876-1920; Het Utrechts Archief, Kantonrechtbank Amersfoort nrs. 454-461.

1 — consumentencoöperaties ⁴

- 1898 coöperatieve winkelvereniging Ons Voordeel te Amersfoort
- 1906 coöperatieve broodbakkerij en verbruikersvereniging Vooruit te Amersfoort
- 1911 RK coöperatieve bakkerij en consumptievereniging Help Elkander te Amersfoort
- 1914 RK coöperatieve bakkerij en verbruikersvereniging Des Werkmans Welvaart te Soest
- 1916 Amersfoortse coöperatieve vleeshouwerij
- 1916 coöperatieve bakkerij en consumptievereniging Ons Voordeel te Baarn

2 — landbouwcoöperaties

- 1901 coöperatieve boerenleenbank te Achterveld (gemeente Stoutenburg)
- 1902 coöperatieve boerenleenbank Leusden
- 1904 coöperatieve boerenleenbank Eemnes
- 1906 coöperatieve boerenleenbank Soest
- 1906 coöperatieve boerenleenbank Hoogland (bestond al eerder zonder rechtsvorm)
- 1909 coöperatieve stoomzuivelfabriek Hoogland
- 1909 coöperatieve boerenleenbank Woudenberg (later: coöperatieve boerenleenbank en handelsvereniging Woudenberg-Maarn)
- 1910 coöperatieve boerenleenbank Baarn
- 1910 coöperatieve stoomzuivelfabriek en maal-inrichting Juliana te Achterveld
- 1912 coöperatieve boerenleenbank Bunschoten-Spakenburg
- 1914 coöperatieve boerenleenbank Renswoude
- 1915 coöperatieve landbouwvereniging tot de aan- en verkoop van bedrijfsbenodigdheden en het malen van graan en veevoeder te Hoogland
- 1916 coöperatieve landbouwvereniging Soest tot aankoop en het malen van veevoeder en aankoop van meststoffen en andere landbouwbenodigdheden
- 1917 coöperatieve handelsvereniging Leusden en omstreken
- 1917 coöperatieve boerenleenbank Amersfoort (-Hoewelaken)
- 1917 coöperatieve aankoopvereniging voor land- en tuinbouw te Amersfoort
- 1917 coöperatieve onderlinge ziekte- en ongevalverzekering Hoogland

- 1917 coöperatieve RK boerenbond Hoogland (bestond sinds 1897 als wettelijk erkende vereniging)
- 1917 coöperatieve brandverzekering Hoogland
- 1918 Bunschoter coöperatieve verkoopvereniging voor melk- en zuivelproducten Eemlandia (bestond eerder als vennootschap)
- 1920 coöperatieve landbouwersvereniging Den Trek te Leusden

3 — bouwcoöperaties

- 1904 coöperatieve bouwvereniging Eigen Dak te Amersfoort
- 1905 coöperatieve bouwvereniging Eigen Haard te Amersfoort

4 — middenstandescoöperaties

- 1912 coöperatieve vereniging tot het oprichten en drijven der Baarnse IJsfabriek te Baarn
- 1913 coöperatieve spaar- en voorschotbank Boaz voor Amersfoort en omstreken
- 1918 Amersfoortse coöperatieve in- en verkoopcentrale (van tabakswinkeliers)
- 1918 coöperatieve inkoopvereniging Sint-Nicolaas, te Baarn, aangesloten bij de Hanze Bond van RK Verenigingen van handeldrijvende en industriële middenstand in het aartsbisdom Utrecht
- 1919 coöperatieve melkcentrale Amersfortia, te Amersfoort